

126
3

॥ केनेषित पद्यभाष्यं

Kene Shita Pada
Bhashya

श्रीगणेशायनमः॥ॐ केनेषितमिसुशोपनिषत्परब्रह्मविषयावत्तुयेति न
 वमस्याध्यायस्यारंभः॥ प्रागेतस्मात्कुर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तक
 र्माभ्यस्तस्य च प्राणस्योपासनाभ्युक्तानि कुर्मंगिसामविषयापि चानंतरं
 चगायत्रसामविषयंदर्शनं वंशंतमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं कर्मचक्षानंच
 सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोस्तत्तुमुध्यर्धं भवति॥ सकामस्य तु ज्ञानरहि
 तस्य वैवलानि भ्रौतानि स्मात्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गं प्रतिपत्तये पुनरा
 वृत्तये च भवन्ति सा भाविम्यात्तु शास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्चादिस्थावरांताः ध्योग
 तिः स्यात्॥ अथैतयोः पद्योर्नक्तरेण च नतानीर्माणि सुद्राण्यसूत्राव
 र्तिनिभूतानि भवन्ति जायस्वन्नियस्वेत्येतत्तृतीयस्थानमिति श्रुतेः प्रजाह
 तिस्तोत्रस्यायमीयुरिति मंत्रवर्णादि सुदृष्टस्य तु निःकामस्य बाह्यादनि
 स्सुध्यासाधनसंबन्धादि हृष्टतात्तु पूर्ववृत्ताद्वा संस्कारविशेषोद्भादि

रत्नस्य प्रत्यगात्मविषयज्ञिज्ञासाप्रवर्तते॥ तदेतद्वस्तु प्रभुप्रतिबचनलक्ष
णयाभ्युसाप्रदर्श्यते केनेषितमिष्टाश्रयाकाववेचोक्तं॥ पराचिस्वानिव्यतण
स्वयंभस्तस्मात्सराद्धृष्यतिनांतरात्मनूकाश्रिदीरः प्रत्यगात्मानमैष्टाव
त्तचक्षुरमृतत्वमिष्टनिष्टादिपरीक्ष्यलोका नूकर्मचितान्ब्रह्मणोनिर्वेदमा
यन्नास्त्यवृत्तः दूतेनतद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समिष्टाणि॥ श्रोत्रि
यंब्रह्मनिष्टं द्रष्टव्यवर्णो॥ एवं विरत्नस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मंतुं
विज्ञातुंचसामर्थ्यं उपपद्यते नान्यथा॥ एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञा
नात्ससारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते तत्र कोमो
हः कः शोक एवमनुपश्यत इति मंत्रवर्णांतरतिशोकमात्मविद्भिद्यते ह
दयग्रथितस्मिन्नुष्टे परावरे द्रष्टादिश्रुतिभ्यश्च॥ कर्मसहितादपि ज्ञानादेत
सिध्यतीति चेन्न वाजसनेयवे तस्याऽन्यकारणत्वं वचनाज्जायानेस्यादि

के.प.गा

त्यादिप्रसूतसपुत्रेणाऽयं लोकः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको दयात्मनो
न्यस्य लोकत्रयस्य कारणं मुक्तं वा जसनेयकै तत्रैव च परिव्राज्य विधाने हेतु
रुक्तः किं प्रजया कुरिष्यामो येषां नो यमास्मा यं लोकं इति तत्रायं हेतुर्धर्मः प्रजा
कर्मतस्तस्युक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकासाधनैरनात्मलोकाप्रतिपत्तिकार
णैः किं कुरिष्यामो न चास्माकं लोकसंयुक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकात्रय
मनियसाधनसाध्यमिष्टं येषां मस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽधजरोऽमृतो भयो
न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयां लोकं इष्टः स च नित्यवान्ता विद्यानिवृत्तिव्यतिरे
केणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषां संन्या
स एव कर्तव्य इति कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य न ह्यप्राप्त
कारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्म
विषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतत्त्वाद्ब्रह्मविज्ञा

षेणकीदृशं वा प्रेषणमिति॥ इदं चितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते वृत्त्येतामा
त्रेण प्रेषितमित्यर्थः॥ विशेषनिर्धारणाद्यद्येषोर्धोभिप्रेतः स्यात्वेनेचितमित्येताव
ते वसिष्ठस्तु चितमिति न वक्तव्यमपि वशब्दाधिक्या दध्याधिक्यं युक्तमिति लु
यावाचाकर्मणा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽर्थोक्तः॥ न। प्रश्नसामर्थ्यादि
हादिसंघातादनिस्यात्कर्मकार्यादिरतोऽतोल्लेखनिर्यवस्तुभ्युसमानपृच्छती
तिसामर्थ्यादुपपद्यते इतरथेता वा कर्मभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमि
ति प्रश्नो नर्थक्य एव स्यादेवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव। न संशयव
तोयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते॥ किं यथा प्रसिद्धमेव वक्तव्यं
रणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं किं वा संघातव्यतिरेकस्य स्वतंत्रस्येतामात्रेणैव म
नसादिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेचितं पतति प्रेषितं मन इति
विशेषणद्वयमुपपद्यते॥ ननु स्वतंत्रमनः स्वविषये स्वयंपततीति प्रसिद्धं त

व४
न्य५

३

त्रकयं प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते यदि स्वतंत्रमनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य सर्व
स्यानिष्ठादिद्वितनं न स्यादनर्थे च जानसंकल्पयति॥ अस्य प्रदुःखे च कार्ये वा र्य
माणमपि प्रवर्तत एवमनस्तस्माद्युक्त एव केनेचितमित्यादि प्रश्नः केन युक्तो नि
युक्तः प्रेरितः स नृप्रेतिगच्छति॥ स्वव्यापारं प्रति॥ प्रथम इति॥ प्राणविशेषणं स्या
त्तत्सर्वकृत्वा सर्वेदियप्रवृत्तीनां॥ केनेचितं वाचमिमां॥ शब्दलक्षणं॥ वदंति
लौकिकाः॥ तथा च सुश्रोत्रं च॥ स्वेस्वे विषये क उदेवोद्योतनवा न्युनक्ति नियुंते
प्रेरयत्येव पृष्ठवते योग्यायाऽह गुरुः शृणुत्य सृष्ठसि मनसादि वृत्तानां जात
स्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं॥ शृणो
युनेनेति श्रोत्रं॥ शब्दस्य श्रवणं प्रतिक्रिया॥ शब्दाभिव्यंजकं श्रोत्रमिंद्रियं
तस्य श्रोत्रस्य श्रोत्रं॥ सः यस्तथा पृष्ठश्रवणः श्रोत्रं क उदेवोपुनर्दीप्तसावेव वि
शिष्टः॥ श्रोत्रादीनि नियुंते इति वक्तव्ये॥ नन्वेतदन नुरुपं॥ प्रतिवचनं श्रो

त्रस्य श्रोत्रमिति ॥ नैष दोषस्तस्यान्यथा विशेषानवगमात् ॥ यदि हि श्रोत्रादि व्यापार
 मतिरित्तेन स्वव्यापारेण विद्मिष्टः श्रोत्रादेर्नियोक्ता गम्येतदा त्रादिप्रयोक्तवत्तदेदम
 न नुरूपं प्रतिवचनं स्यान्न हि श्रोत्रादीनां श्रोत्रास्व व्यापारविष्टोलवित्रादिवद् प्र
 धिगम्यते ॥ श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसंक्लृप्ताध्यवसाय
 लक्षणो न पूजावसानलिंगेनावगम्यते ॥ अस्ति श्रोत्रादिभिरसंहतोपसृज्यो जन
 प्रयुक्त श्रोत्रादिवृत्तापोगृहादिवदितिसंहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादी
 नां प्रयोक्त ॥ तस्मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि ॥ कः पुनरत्र
 परार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेर्न ह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रांतरेणाद्यो ॥ यथा प्रकाशस्य
 प्रकाशांतरेण ॥ नैष दोषोऽयमत्र परार्थः ॥ श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यंजनसमर्थं
 दृष्टं ॥ तत्र स्वविषयव्यंजनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चेतन्ये ह्यात्मन्योतिषिनिर्णयेऽसं
 हते सर्वोतरे सति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते ॥ तथा

नस्य तस्मादृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मलि
 तासेयं ॥ केनेषितमित्यादि श्रुत्या प्रदर्श्यते शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथन
 सप्तमवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति ॥ केवलतत्त्वगम्यत्वं च दर्शितं भ
 वति ॥ नैषातर्केण प्रतिपत्तिरपनेयेति श्रुतेषां चार्यवान् पुरुषो वेदाचार्यो नैव विशावि
 दितासाधिष्ठं प्रापदितितद्विद्विप्रपिपातेनेत्यादि स्मृतिनियमाश्च ॥ कंचिदुक्तं ब्रह्म
 निष्ठं विधिबहुपेयं प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन् न भयं नित्यं शिव
 मवलमिष्ठं न्यप्रछेति कल्प्यते ॥ केनेषितमित्यादि केन इदं वितं केन कर्त्ता इदं वितं
 इष्टमभिप्रेतं सन्नमनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीतिसंबध्यते इषेराभीष्टा
 र्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवात् ॥ इच्छार्थस्यैव तदुपमिति गम्यते ॥ इदं वितमिति
 इदं प्रयोगस्तु छांदसः ॥ तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं प्रेषितमित्येतत् ॥ तत्र प्रेषि
 तमित्येवात्र प्रेषयितुं प्रेषणविशेषविषयाऽकांक्षायां न प्रेषयितुं विशे

के.प.ता

ह्य

न सोम न इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते प्राणस्य प्राण
इति॥ दर्शनाद्वाचो ह वाचमिति तदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्वितीये व नत्रि
यते। न। बहुनामनुरोधस्य युक्तत्वाद्वाचमित्यस्य वागिति तावदुक्तव्यं॥ स उप्राणस्य
प्राण इति शब्दद्वया नुरोधेनैवं बहुनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात्॥ पृष्ठं च वस्तु प्र
थमयेव निर्देष्टुं युक्तं॥ सः। यस्तु या पृष्ठः। प्राणस्य प्राणस्य वृत्तिविशेषस्य
प्राणस्तत्त्वतः हि प्राणस्य प्राण न सामर्थ्यं॥ न ह्यस्तना न धिष्ठितस्य प्राण न मुपप
द्यते॥ को ह वा न्या कः प्राणान्यदेव आकाश आनंदो न स्यादध्वं प्राणमु न्नय स्य
पानं प्रसंगस्य त्रीत्यादि श्रुतिभ्य इह हि च वक्ष्यति॥ येन प्राणः प्रणीयते तदेव
ब्रह्म च विद्मितीति॥ ओत्रादौ दिय प्रस्तावे ध्राण प्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणं। स सं
वं प्राणग्रहणे नैव तु ध्राणस्य ग्रहणं कृतं मन्यते श्रुतिः। सर्वस्ये वहि करणव

५
६

लापस्य यदर्थं प्रयुक्तं प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः॥ तथा च क्षुब्धश्रु
त्पप्रकाशकस्य च क्षुब्धो यद्ग्रहणं सामर्थ्यं॥ तदास्तु चैतन्या धिष्ठितस्यैवा तस्मिन्
क्षुब्धश्रुः सः प्रष्टुः पृष्ठस्या र्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वात् ओत्रादेः ओत्रादित्वलक्षणं यच्चो
क्तं ब्रह्मज्ञात्वे स्याद्विद्यते॥ मृता भवन्तीति। फलश्रुते श्रुतानां ह्यमृतत्वं प्राप्य
ते॥ ज्ञात्वाति मुच्येति सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकूलापमुक्षित्या॥ ओत्रादौ ह्यस्त
भावं वृत्त्या॥ तदुपाधिसंस्तदास्तना जायते म्रियते संसरति चातः ओत्रादेः ओ
त्रादित्वलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्यते॥ ओत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये
ओत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति॥ धीरा धीमंतो। न हि विद्मिष्टधी म च मेतरेण
ओत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तं प्रेत्या व्यावृत्त्याऽस्मा ल्लोकाः। सुत्रमित्रक कत्र
बंधुषु ममाहं भावसंयवहार लक्षणानुसृत्य सर्वेषां भूतं सृष्ट्याऽमृता अम
रणधामिणो भवन्ति॥ न कर्मणा न प्रजेयाद्यनेन त्यागेन वै अमृतत्वमान

शुः। परां चिखानि॥ आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्त्यदा सर्वे प्रमुच्यन्तेऽत्र ब्रह्म सम
 श्रुते इत्यादि श्रुतिभ्योऽथवातिमुच्येयनेनेवैषणासागस्य सिद्धं ददस्मात्तु
 त्रेयास्माच्छरीरादपेयमृतेयार्थो यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म
 तानतत्र तस्मिन् ब्रह्मणि च सुगच्छति॥ स्वात्मनि गमना संभवात्तथा न वाक्
 गच्छति। वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणो भिद्येयं प्रकाशयति। यदा तदा भिद्येयं प्र
 तिवाक् गच्छतीत्युच्यते॥ तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च कूरणस्यात्मा ब्रह्म
 तो न वा गच्छति॥ यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्नह्यात्मानं प्रकाशयति
 दहति वा॥ तद्वन्नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पयितुं अथ वसायितुं च॥ सन्ना
 त्मानं संकल्पयत्यथ वस्यति च तस्यापि ब्रह्मात्मेति॥ इन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो
 विज्ञानं तदगोचरत्वात् न विद्मः॥ तद्वत्त्वे दृशमित्यतो न विजानीमो॥ यथाप्ये

६

च श्रुयं तराण्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥ येन सूर्य
 स्तपति तेजसे दृष्ट्या दीनि॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलं॥ तत्र स्रेणी
 तथा ब्रह्म प्रकाशयतीति च गीतासु॥ कावके च॥ नियोनित्यानां चेतनश्चेतना
 नामिति॥ श्रोत्राद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं॥ तदिह निर्वर्त्यते॥
 अस्ति किमपि विदुर्दुर्दिगम्यं सर्वोत्तरतमं। कूटस्थमजरममृतमभयम
 जं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि॥ तस्मात्पर्यमि तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्रोतृपद्यत
 एव॥ तथा मनसो तः कूरणस्य मनो न ह्यतः कूरणं अंतरेण चेतन्यज्योति
 षा दीपितं स्वविषयसंकल्प्य वसानादि समर्थस्यात्तस्मान्न मनसोपि
 मनस इह बुद्धि मनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति॥ यद्वा वो ह वाचा॥ यच्छ
 द्यो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते॥ यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं यस्मान्न

नि ५

नप्रकारेणै तद्वत्त्वाः शुद्धिष्याः दुपदिशोच्छिष्यायेसुभिप्रायो। यद्विकरणमेचरंत
द्वयस्मैनुपदेशं शक्यं जातिगुणक्रियादिविशेषणैर्नतज्जात्यादिविशेषणवद्व
त्त्वाः॥ तस्माद्विषमं क्रियानुपदेशेन प्रस्थापयितुमिष्टुपदेशोतदर्थग्रहणेचय
त्वातिशयवर्तयतां दर्शयितुं न विमो न विजानीमो यद्येतदनुश्रियादिसंस्त
मेवोपदेशप्रकारप्रस्थापयितुं न प्राप्तेतदपवादोऽमुच्यते। सत्यमेवंप्रस्थापयितुं
प्रमाणैर्नपरः प्रस्थापयितुं शक्यः प्रागमेननुशक्यतएव प्रस्थापयितुं॥ तदुप
देशार्थमागममाहा ॥ ५ ॥ न्यदेवतद्विदितादधोऽविदितादधीत्यन्यदेवपृथ
गेवयस्तद्वत्तं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयंचतेषां॥ तद्विदितादन्यदेव
हि॥ विदितं नाम यद्विदि क्रियातिशयेन प्राप्तं तद्विदि क्रियावृत्तं भूतं क्वचि
त्क्वंचित्स्यचिद्विदितं स्यादिति। सर्वमेव व्यावृत्तं तद्विदितमेव। तस्मादन्य

के.प.७७

देवेत्यर्थोऽविदितमज्ञातं तदहं सि प्राप्ते आह यो अस्मि विदितादिदित विपरीतादव्याप्य
कृतादविद्यालक्षणा म्माकृतबीजादधीत्यपर्यर्थे लक्षणान्यदित्यर्थो यदि य
स्याध्मुपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं। यदिदितं तदल्पं मस्येदुःखात्मकं
चेति हेयं॥ तस्मादिदितादन्यद्वस्ते सुते च हेयत्वमुक्तं स्यात्तथाऽविदितादधीसु
ते अनुपादेयत्वमुक्तं कार्यार्थे हि कारणमन्यदन्यो नोपादीयते अतश्च न वेदितुरन्य
स्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेय
प्रतिषेधेन स्वात्मनो न्यब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्तिता स्यात्॥ न ह्य
न्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष
वाक्यार्थोऽयमात्मा ब्रह्मा। य आत्मा पृहत्तपाप्मा॥ यस्तु सा दपरोक्षाद्ब्रह्म॥
य आत्मेत्यादि श्रुत्यंतरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्र

प

७

ज्योतिषो ब्रह्म त्वप्रतिपादकस्य वाक्यस्याचार्योपदेशपरं परया प्राप्तत्वमाह॥ इ
ति शुश्रुमे सादि ब्रह्म चैव माचार्योपदेशपरं पर्येवाधिगंतव्यं। न तर्कतः प्रवचन
मेधाबद्धश्रुत्यतपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुमश्रुतवंतो वयं पूर्वेषामाचार्याणां
वचनं येषां चार्या नोऽस्मभ्यंतद्ब्रह्म। व्याचक्षते। व्याख्याते वंतो विस्पष्टं वक्ष्य
तवंतस्तेषामित्यर्थः॥ अन्यदेव तद्विदितादधीयनेन वाक्येनास्मा ब्रह्मेति प्रति
पादितेश्रोतुराशंका जाता कथं ह्यास्मा ब्रह्म प्राप्तमाहिनामाधिभूतः कर्मण्युपास
ने च संसारी कर्मोपासनं तासां धनमनुष्ठाप्य ब्रह्म देवान् स्वर्गं वा प्राप्तुमिच्छति
तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वरः इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति। न ह्यास्मा
लोकप्रत्ययविरोधान्न तथान्येतां किं कर्तुं श्वरादात्मन्यहं प्राचक्षते॥ तथा क
र्त्तिणो मयं यजामं यजेत्यन्या एव देवता उपासते तस्माद्भूतं यद्विदितमुपा
स्यंतद्ब्रह्म भवेत्ततो न्य उपासवद् इति तामेतामाशंकां शिष्यस्य लगेनोप

कै.प.ग

म

लक्ष्य। तदा कथा दामैवंशं किष्टाय चैतन्यमात्रसत्तावं वाचा॥ वागिति जिह्वा मूली
यादिष्वष्टसु स्थानेषु विषतु माग्रे यं वर्णांता मभिव्यंजकं कुरणं वर्णाश्चाद्यं सं
केतपरिच्छिन्ना एतावंत एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवंतदभिव्यं ग्यशब्दः पदे वागित्यु
च्यते॥ अकारो वै सर्वा वाक्सेषास्य शोष्मभिव्यंजमाना बह्वी नाना रूपा भव
तीति श्रुतेः मितं नितं स्वरः सस्या नृले एष विकारो यस्यास्त्वया वाचा॥ पदत्वेन
परिच्छिन्नया करणं गुणवसाः नन्दितमप्रकाशमनभ्युत्तं येन ब्रह्मणा
विवक्षितेर्धसकरणा वागभ्युद्यते॥ चैतन्यज्योतिषा प्रकाशपते प्रयुज्यत इत्ये
तत्॥ यद्वाचो ह वागिति ह्यलं वदन्वाग्योवाचमंतरो यमयतीत्यादि च वाजस
नेयके॥ अथावाक्यपुरुषेषु साधोषेषु प्रतिष्ठितं किं श्रितां वेदब्राह्मण इति प्रश्न
मुत्थाद्यप्रतिवचनमुत्तं सावाग्यया इव प्रेभाषत इति साहिवतुर्वर्तिर्नित्यावा
क्यं चैतन्यज्योतिः स्वरूपानहिवतुर्वर्तेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः॥ स्तदेवा

८

सत्त्वरूपं ब्रह्मनिरतिशयं भूमाख्यं बृहत्वाद्ब्रह्मेति विद्मि ॥ विज्ञानहितं यैर्वागा
द्युपाधिनिर्वाचो हवाच्च सुषम्रष्टुः । श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कृतो भोक्ता वि
ज्ञातानियं ता प्रज्ञासिता विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादयः सं व्यवहाराः प्रसं ॥ व्यव
हार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तते तां मुदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्र
ह्म विद्मि सैव ब्रह्म स्यात्तर्थाः नेदं ब्रह्म ॥ यदिदमित्युपाधिनेदं विशिष्टमनात्मे श्वरा
द्युपासते ॥ तदेव विद्मि सैव तदेव नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते निय
मार्थमन्य ब्रह्मबुद्धिपरिसंख्या नार्थवा । यन्न मनसा न मनु तद्रस्यंतः कुरणं
बुद्धिं मनसो रेकत्वेन गृह्यते ॥ मनुतेऽनेनेति सर्वकुरणसाधारणं सर्वविषय
व्यापकत्वात्कामः संकल्पो विचित्रि साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृति हीर्षी भ्रू सर्व
मन एवेति श्रुतेऽकामादिवृत्तिमन्न मनस्तोन मनसा यच्चैतन्न ज्योतिर्मनसोऽ
वभासन्नमनुते न संकल्पयति नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन

न

के.प.७१

नियंतृत्वात्सर्वविषयं प्रतिप्रसूगेवेति स्वात्मनि न वर्ततेऽतः कृ
रणमंतस्तु न हि चेतन्यज्योतिषाभासितस्य मनसो मनोऽस्य मय्यंते न संवृत्तिं
मनो। येन ब्रह्मणामंतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयंति ब्रह्मविदस्तस्मात्तदेव
मनसः आत्मानं प्रत्यक् चेतयितारं। त्वं ब्रह्म विद्मि॥ नेदमि यदि पूर्ववद्यश्चेन्न
षानपश्यति न विषयीकरोतीत्यंतः कृरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षुष्यंतः कृरण
वृत्तिर्नेदमिन्नाश्रयवृत्तयः येन च स्पर्शपश्यति लोकः चेतन्यात्मज्योतिषा
विषयीकरोति व्याप्नोति यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनावाशक्रायेण
मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयीकरोति लोकः॥ येन श्रोत्रमिदं यत्प्रसिद्धं चेतन्या
त्मज्योतिषा विषयीकृतं तदेव। यस्मात्तेन पार्थिवेन नासिकापुटस्थेनांतः कृ
रणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन। यन्नप्राणिति॥ गंधवन्तविषयीकरोति॥ येन
चेतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रतिप्राणाः प्रणीयतां तदेवेत्या

न

९

ब्रह्मणोस्ति यस्य वेद्यमन्यस्याद्ब्रह्म नान्यदतोस्ति विज्ञानित्यन्यो विज्ञाता प्रतिषि
ध्यते। तस्मात्सुष्टु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्निश्चये वा। तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदी
त्यादि॥ यदि कदाचि मन्यसे सुवेदेति। सुष्टु वेदाहं ब्रह्मेति॥ कदाचिद्यथा श्रुतं। दुर्वि
ज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चिन् प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशंकमाह॥ यदीत्या
दि॥ दृष्टं च य एषो हि निपुरुषो दृश्यते॥ एष ज्ञातेति होवाचेतदमृतमभयमे
तद्ब्रह्म इत्युक्ते प्राजापयः पंडितोऽप्यसुरराट् विरोचनः स्वभावदोषवशादनुप
पद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमास्मेति प्रतिपन्नस्तथा देवराट् स ब्रह्म हि
स्त्रिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषस्य मपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्त
मेव ब्रह्म प्रतिपन्नबालो केपि एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथा वस्तिप
द्यते॥ कश्चिद्विपरीतं॥ कश्चिन् प्रतिपद्यते। किमु वक्तव्यमतींद्रियमास्मेतत्

मत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वतस्माद्विदितं ब्रह्मेति सुनि
श्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तिश्चाद्यादिमन्यसदस्यादि साशंकं वचनं युक्तमेवा
चार्यस्य। दहरमस्य मेवापि नूनं खं वेद्या॥ जानीषे॥ ब्रह्मणोरूपं॥ किमनेकानि
ब्रह्मणोरूपाणि महंति अभर्त्तापित्वयेनाह दहरमेवेत्यादि बाटमनेकानि हि
नामरूपोपाधिभूतानि ब्रह्मणोरूपाणि न स्यतः स्वतस्तु अत्राब्रह्मस्यार्थमरूप
मव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यदिति शब्दादिभिः सहरूपाणि प्रतिषिध्यं
ते॥ ननु यन्नैव धर्मेण यदुप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विरो
धेन निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते॥ चेत्तन्यं पृथिव्यादीनामन्य
तमस्य सर्वेषां परिणतानां बाधर्मो न भवति॥ तथा श्रोत्रादीनामंतःकरणस्य
च धर्मो न भवतीति। ब्रह्मणोरूपमिति ब्रह्मरूप्यते चेत्तन्येन तथा चोक्तं॥ वि
ज्ञानमानंदं ब्रह्म विज्ञानघन एव सत्यं ज्ञानप्रज्ञानं ब्रह्मेति च ब्रह्मणोरूपं

निर्दिष्टं श्रुतिषु ॥ सत्यमेवंतथापि त्वंतः कुरण देहं दिपाधि द्वारेणैव विज्ञानादिशब्दे
निर्दिश्यते ॥ तदनुकूलिवादे हादिबुद्धि संकोचोदादिषु नाशेषु न स्वतः ॥ स्वतस्त
विज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति स्थितं भविष्यति ॥ यदस्य ब्रह्म
णोरूपमिति पूर्वेण संबन्धो न वेवलमध्यात्मोपाधि परिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो
रूपत्वमस्य वैश्ययदप्यधिदेवतोपाधि परिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपदेवेषु
वैश्यत्वं तदपि न नंदहरमेव वैश्येति मन्येह यदध्यात्मं यदपि च देवेषु उपा
धि परिच्छिन्नत्वादहरत्वात् न निवर्तते ॥ यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधि विशेषां
तं मनंतमेव मदैतभूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुबेशमिसुभिप्रायो ॥ यतएव
मयनुतस्मान् मन्येद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेवते ॥ ब्रह्मेवमाचार्योक्तः ॥ शि
ष्य एकांत उपविष्टः स न्यचोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य ॥ तर्कतश्च

दिसमानं ॥ सर्व एव देवोपादेयविपरीतस्त्वेष्टात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्यो ह मे
व ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमिति गृहीयादिसांशं व्याचार्यः शिष्यबुद्धिचातुनार्थ
यदीत्याह ॥ नन्विष्टेव सुवेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः ॥ सत्यमिष्टानिश्चिता प्रतिप
त्तिर्ननु सुवेदाहमिति ॥ यद्विवेकं वस्तु विषयी भवति तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यं ॥ दाह्यमि
वदधुमग्नेर्देधुर्न त्वग्नेः स्वरूपमेव ॥ सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदां
तानां निश्चितोर्थः ॥ इह च तदेव प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या श्रोत्रस्य श्रोत्र
मिस्याद्यथा यद्वाचानभ्युदितमिति विशेषतो वधारितं ब्रह्म विसं प्रदस्य निश्चय
त्वेत्येते ॥ यदेव तद्विदिता दधोऽप्रविदिता दधी सुपसंहारिष्यति चाविज्ञातं विज्ञा
नतां विज्ञातमविज्ञानतामिति ॥ तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिनिश्चा
कर्तुं ॥ न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दधुमग्ने ॥ न चान्यो वेदिता

के. प. ता

मतं ज्ञातं सं
म्यक् ३

कथमित्युच्यते ॥ योयः कश्चिन्नोऽस्माकं ब्रह्मचरिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तस्य
ते वेदं सतद्ब्रह्म वेदं किं पुनस्तद्वचनमिह ॥ नो न वेद इति वेदचेति यदेवान्यदेव
तद्विदितं दितादयो अविदितादधीत्युक्तं वस्तु नुमाना नुम वाभ्यां संयोज्य निश्चि
तं वाभ्यां तरेण नो न वेद इति वेदचेत्यवोचदाचार्य बुद्धि संवादाय मंद बुद्धि ग्रह
ण व्याप्नो हायं च तथा च गतिं तमुपपन्नं भवति यो नस्तदेवेति श्री व्याचार्य सं
वादा प्रति निवर्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्त संवाद निर्वृत्त मर्थ मवबोधयति
यस्या मतमिह दिना ॥ यस्य ब्रह्म विदोऽ मतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतमभि
प्रायो निश्चयस्तस्य ब्रह्मेत्यभिप्रायो ॥ यस्य पुनः मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति नि
श्चयो ॥ न वेदैव स न ब्रह्म विज्ञानाति सः विदुर्दविदुषो र्यथोक्तो पक्षावधार
यत्यविज्ञातमममविदितमेव ब्रह्म ॥ विज्ञानतां सम्य विदिता मित्येतदिता १२

तं ॥ विदितं ब्रह्म विज्ञानतामसम्यग्दर्शना मिन्द्रिय मनो बुद्धिष्वेवात्मदर्शना मित्यर्थः
न त्वस्य तमेवाव्युत्पन्न बुद्धीनां ॥ न हितेषां विज्ञातमस्माभिः ब्रह्मेति मतं न वतीन्द्रिय
मनो बुध्युपाधिष्व्वात्म दर्शनां ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलंभाद्बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञात
त्वाद्विज्ञातं ब्रह्मेत्युपपद्यते ॥ भ्रांतिरित्यतः सम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते ॥ विज्ञा
तमविज्ञानता मित्यथवा हेत्वर्थ उत्सार्थे विज्ञातमिह दिरविज्ञातं विज्ञानता मि
त्यवधृतं ॥ यदि ब्रह्म स्य तमेवाविज्ञातं लोकिनां ब्रह्म विदं च विशेषः प्राप्तोऽवि
ज्ञातं विज्ञानता मिति च परस्परं विरुद्धं कथं च ब्रह्म सम्य विदितं भवतीत्येवम
र्थमाह ॥ प्रतिबोध विदितं बोधं बोधं प्रति विदितं बोधशब्देन बोधाः प्रत्यय उ
च्यंते सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति यस्य स आत्मा सर्व बोधाः प्रति बुध्यते सर्व प्र
त्ययदर्शश्चिच्छक्तिश्च रूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्यया विद्मिष्ट तया लस्यते ॥ ना

के.प.भा

म

न्यद्वारांतरमात्मनोविज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतयाविदितं ब्रह्मयदातदात्म
तंतदातस्म्यगृह्णन्मिथ्यार्थः ॥ सर्वप्रत्ययदर्शित्वेनोपजनापायवर्जितं दृक्स्व
रूपतान्मिथ्यत्वंविशुद्धस्वरूपत्वमानं संनिर्विशेषत्वेकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्
क्षणभेदाभावाच्चोन्नतवद्यदगिरिगुहादिषु ॥ विदिताविदिताभ्यामन्यद्वस्ते
यागवाक्यस्यार्थः ॥ एवंपरिशुद्ध उपसंहृतोभवति ॥ दृष्टेर्दृष्टाश्रुतेः श्रोतामते
मेताविज्ञातेर्विज्ञातेति हि सुसंतरं ॥ यदापुनर्बोध्यक्रियाकृतेति बोध्यक्रियालक्ष
णेनतत्कृत्तरेविज्ञानातीति बोध्यलक्षणेनविदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्या
यते ॥ यथायोवृक्षशाखाश्चालयति ॥ तद्वत्तदाबोध्यक्रियाशक्तिमानात्माद्रव्यं न
बोध्यस्वरूपएवबोध्यस्तुजायते विनश्यतिचयदाजायतेतदाबोध्यक्रियायास
विशेषोयदाबोधो नश्यति तदानष्टबोधोद्रव्यमात्रं निर्विशेषस्तत्रैवंसतिविशि
ष्टात्मकं सावयवोऽनित्योऽशुद्धइत्यादयो बोध्यो नश्यति तदानष्टबोधोद्रव्ये

सवायुमिति

१२

तिनैवाहं मन्ये सुवेदः

निर्धार्यस्वानुभवच्छ्रुत्याचार्यसक्तां उपगम्योवाच मन्येह मयेदानीं विदितं ब्र
ह्मेति ॥ कथमिति श्रुणुत नाहं मन्ये सुवेदं ब्रह्मेति ॥ नैवंतर्हि विदितं ब्रह्म
सुब्रह्मप्राह ॥ नोनवेदेति वेदचवेदैवेति च शब्दान्न वेदचननुविप्रतिषिद्धं नाहं
मन्ये सुवेदेति नोनवेदेति वेदैवचेति यदि न मन्यसे सुवेदेति कथं मन्यसे
वेदैवेति अथ मन्यसे वेदैवचेति कथं न मन्यसे सुवेदेत्येकं वस्तु येन ज्ञायते ते
नैवतदेव वस्तु न सुविज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययोवर्जयित्वा न च
ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियतं शक्यं संशयविपर्ययोर्हि स
र्वत्रानर्थक्यत्वेनैव प्रसिद्धेरेवमाचार्योऽपि विचार्यमानोऽपि शिष्यो न विचर
लान्यदेव तद्विदितादधोऽविदितादधीत्याचार्योऽन्नागमसंप्रदायबलादुप
पत्यनुभवबलाच्च जगज्जैव ब्रह्म विद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शनात्मना

य

॥ ५ ॥ दोषानपरिहर्तुं शक्यं ते । यदपि क्वाप्यदा नामात्ममनःसंयोगजो बोधप्रा
प्तमनिसमवैयतयात्मनि बोधत्वं न तु विप्रियात्मकजात्मा द्रव्यमात्रस्तम्भवति
घट इव रागसमवायी अस्मिन्पक्षे अचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति विज्ञानमानंदं
प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयो बाधितास्युरात्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावात् ।
नित्यसंयुक्तत्वाच्चे मनसः स्मृत्युपपत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात् संस
र्गधर्मित्वंच प्रात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यादसंगो न हि सज्जते
सत्त्वं सर्वभूदिति श्रुतिस्मृती ॥ न्यायश्च गुणवद्गुणवता संसृज्यते नातुल्यजा
तीयमतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं ॥ वे नचिदप्यतुल्यजातीयं संसृज्य
त इत्येतत् न्यायविरुद्धं भवेत्तस्मान्निश्चालुप्तविज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा
ब्रह्मेत्ययमर्थः ॥ सर्वबोधबोधसंप्राप्तनः सिध्यति नान्यथा ॥ तस्मात्प्रति

के.प.भा

बोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः। यत्पुनः स्वसंवेद्यताप्रति
बोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते॥ तन्न भवति सोपाधिकत्वेनास्मिन्नो
बुध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मनात्मानं वेत्तीति संव्यवहारस्यात्मनैवा
त्मानं पश्यति॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्यहं पुरुषोत्तमेति न तु निरुपाधिकस्य
त्मनः एकत्वे स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा संभवति। संवेदनस्वरूपत्वात्संवेद
नांतरापेक्षा च न संभवति॥ यथा प्रकाशस्य प्रकाशांतरापेक्षा संभवस्तद्वद्वे
दपक्षे स्वसंवेद्यतायां तु क्षणभंगुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यान्न हि
विज्ञानं विज्ञाने विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशिवन्निःसंविभ्रंसवर्गगतं। स वा
एष महानज्ज्वालाऽऽजरोऽमृतोऽमय इत्याद्याः श्रुतयो बाध्यैरनुमतु
न। प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थः

रिक्त्वमिति॥ सद्यद्विज्ञानं प्रति बोध इत्यपरे निर्निमित्तः स निमित्तः सद्यद्विज्ञानं प्रति
प्रतिबोध एव हि सद्यमृतत्वममरणभावं स्यात्स न्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विंदते ल
भते॥ यद्येतादृशप्रबोधविदितात्मकात्॥ तस्मात्प्रबोधविदितमेव मतमित्यभिप्रायो
बोधस्य हि प्रत्यगात्मा आत्मविषयं च मतममृतत्वे हेतुः न ह्यात्मनो नात्मत्वममृत
तत्वं भवत्यात्मात्वादामनोऽमृतत्वं निर्निमित्तत्वादेवं मय्येवमात्मनो यदि विद्य
यानात्मत्वप्रतिपत्तिः कथं पुनर्यद्येतादृश्यात्मविद्यया प्रमृतत्वं विंदत इत्यत आह
आत्मनास्त्वेन रूपेण विंदते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनं सहायं मंत्रौषधितपो
योगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तु कृतत्वादात्मविद्या कृ
तं वीर्यमात्मनैव विंदते नान्येनैव सतोऽन्यसाध्यत्वादात्मविद्या वीर्यस्य॥ तदे
व वीर्यमृत्युं शक्नोत्यभिभवितुं॥ यत एवमात्मविद्या कृतं वीर्यं आत्मनैव विं

के.प.भा

दत्ते ॥ ५ ॥ तोविद्ययासमविषययविंदत्तेऽमृतं ॥ नायमात्माबलहीनेनलभ्यइतिद्यात्पर्व
जेऽतःसमर्चोहेतुरमृतत्वंहिंविंदतइति ॥ कष्टखलुनरतिर्यक्प्रेतादिषुसंसारदुः
खबहुलेषुप्राणिनिद्रायेषुजन्मजरामरणारोगादिसंप्राप्तिरज्ञानादतद्वहेवचे
न्मनुष्योऽप्यद्वतःसमर्चःसन्नयद्यवेदीयात्मानंयथोक्तंलक्षणंविदितवान्यथो
क्तेनप्रवारेणाऽथतदास्ति सस्यमनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशःअर्चवन्तावा
सद्भावोवापरमार्थतावासस्यंविद्यते ॥ नचेदिहजीवंश्चेदधिष्ठतोऽवेदीन
विदितवानृतदामहतिदीर्घानंतविनाष्टिःविनाशनजन्मजरामरणादिप्रबन्धा
विच्छेदलक्षणासंसारगतिस्तस्मादेवंगुणदोषविजानंतोब्राह्मणाभूतेषुभूते
षुस्थावरेषुचरेषुचैवमात्मतत्वंब्रह्मविचित्यविज्ञायसाक्षात्सुखं ॥ धीराधीमं
तः ॥ प्रेय व्यावृत्त्या ॥ ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपादस्माद्धोकादुपरम्यसर्वा
त्तैवभावमद्वैतमापन्नाःसंतोऽमृताभवन्तिब्रह्मेवभवन्तीत्यर्थः ॥ सयोहवेत

त्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवतीति श्रुतेः॥ ब्रह्माह देवेभ्यो विजिग्ये अविज्ञातं विज्ञान
 तां विज्ञातमविज्ञानतामिह्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तद
 विज्ञातं शाश्विषाणकल्पमस्य तमेवासदृष्टं॥ यथेदं ब्रह्मा विज्ञातत्वादसदेवेति
 मंदबुद्धीनां व्यामोहो मा भूदिति तदर्थं यमारब्धाधिकारभ्यते॥ तदेव हि ब्रह्म सर्व
 प्रकारेण शास्ते देवानामपि परो देव ईश्वराणामपि परमेश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां
 जयहेतुं सुराणां पराजयहेतुस्तत्त्वं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि सुतराणि
 वचांसि दृश्यंते॥ अथ वा ब्रह्म विशास्तु तथेकं ब्रह्म विज्ञानाध्यमेनादयो देवादे
 वानां श्रेष्ठत्वं जगुस्ततोऽप्यतितरमिदं इत्यथ वा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्य
 ते येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि कुशो नैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेदो देवानामी
 श्वरोऽपि सन्निति॥ वक्ष्यमाणेऽपि निषिद्धिपरं वा सर्वं ब्रह्म विशाव्यतिरे
 केण प्राणिनां कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनाद्यं चारब्धाधिकारः॥ य

के.प.ग

या देवानां जया इति मानः तद्वदिति ब्रह्म। यद्योत्तलक्षणं परं हविल देवेभ्योऽर्था
यविजिग्ये जयलब्धवद्देवानां मसुराणां च संग्रामे प्रसुरां जित्वा जगदरातीन्द्र
श्वरसे नुं नेन्दु नृदेवेभ्यो जयत सुलं च प्राप उज्जगन्त्येन्ते॥ तस्य हविल ब्रह्म
णो विजये देवाः। अग्न्यादयोऽमहीयन्त महीमानं प्राप वन्त तदा मसं स्पृश्य प्रस
गात् नृश्वरस्य सर्वतस्य त्रिया प्रलसं योजयितुः प्राणिनां सर्वे दाने जगतः स्थि
तिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चैसु जानन्तस्ते देवोरे सन्त इति तवन्ते अग्न्यादिस्व
रूपपरिच्छिन्ना समुद्रतोऽस्मा व्रमेवायं विजयोऽस्मा व्रमेवायं महिमाग्नि वायिद
खदिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते॥ नास्मत्प्रसंगात्तस्मत्तेश्वरस्य
तद्वदेवं मिथ्याभिमाने सृणवतां तद्वद्विलेपां मिथ्ये सृणं विजस्यो विज्ञातवद्ब्रह्म
सर्वेऽपि नृहित सर्वभूत करणप्रयोक्तृत्वा देवानां च मिथ्या ज्ञानमुपलभ्य॥ मेवा
सुरव मिथ्याभिमानासुरा भवेयुरिति तदनुकंपया देवान् मिथ्याभिमानापनो

पुष्प

देनाऽनुगृहीयामिति॥ तेभ्यो देवेभ्यो हविलार्थाय प्रादुर्बभूव॥ स्वययोगमाहास्य
निर्मितेनायद्रूतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव॥ त
स्यादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैवं विज्ञातवन्तः॥ विमिदं यत्संपूर्णं महद्रूतमिति
ते तदजानन्तो देवाः सां तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञ
कल्पमब्रुवन्नुत्तवं तो हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्यं यत्संविजानीहि॥ विशेषतो
बुध्यस्व॥ त्वं न स्तेजस्वी किमेतद्यदिति॥ तथा स्थितितद्यद्गमभ्यद्रव त तस्मिन्
गतवानग्निस्तं गतवन्तं॥ पिपृच्छिषुः तस्मिन् पीयेऽग्रगल्भस्त्वात्तद्दीभूतं॥ तद्यद्ग
मवददग्निं प्रत्यभाषत कोसीत्येवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वैजग्निनामा
ह प्रसिद्धो जातवेदा इति च नाम ह्येन प्रसिद्धतया स्मानं श्लाघयन्ति ये वमुत्त
वंतं॥ ब्रह्मा बोच तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति च यि विं वीर्यं सामर्थ्यमिति
सो ब्रवीदिदं॥ जगत्सर्वं दहेयं॥ यदिदं स्याद्वरादिपृथिव्यामिस्युपलक्षणाद्यं

के.प.भा

यतोंतरिष्वस्यमपिदद्यतएवाग्निनातस्माएवमभिमानवतेब्रह्मत्तृणंनिदधौपु
रोग्नेःस्थापितवत्ब्रह्मेतत्तृणमात्रंममाग्रतोदहनचेद्दग्धुंसमर्थोमुंचद्दग्धुत्वाभि
मानं।सर्वत्रेत्युक्तस्तृणमुपप्रेयायत्तृणसमीपंगतवान्सर्वजवेनसर्वोत्साहेनब्र
ह्मेनवेगेनगच्छा॥नशाश्वदग्धुंसजातवेदास्तृणं दग्धुमशालो व्रीडितोदतप्र
तिलस्तृणीदेवान्प्रतिनिववृतेनिवृत्तःप्रतिगतवान्नेतश्चक्षुमशक्वांशत्तृवा
नहंविज्ञानुविशेषतोयदेतश्चक्षुमिहयथानंतरंवायुमब्रुवन्हेवायोएतदि
जानीहिइत्यादिसमानार्थपूर्वेणवानाहमनात्तृगंधनाद्वायुमोतयंतंरिष्वे
सतीतिमातरिश्वाइदंसर्वमेव्याददीयंगृणीयां यदिदंपृथिव्यामिह्यादिसमानमे
वाथेदमब्रुवन्मघवन्नेतदिजानीहिइत्यादिपूर्ववदिंदः परमेश्वरोमघवन्बल
वत्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिंदादात्मसमीपंगतात्तद्ब्रह्मतिरोदधेतिरोम
तमिंद्रस्येदत्वाभिमानोतिलरांनिराकर्त्तव्यइत्यतःसंवादमात्रमपिनादा १७

द्वेष्टं द्राय तद्यत्तं यस्मिन्नाकाशे अवकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च
ब्रह्मणास्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्योर्वित
श्रुतिमिति ध्यायन्ननिवृत्ते ॥ अग्न्यादिवत्तत्त इन्द्रस्य यत्ते भद्रं बुद्ध्या विशोमा
पिपी प्रादुर्बभूव स्त्रीरूपा स इन्द्रस्तामुमां बहूशो भमानां सर्वेषां हि शो भमानानां शो
भनतमां विशांतया बहूशो भमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति ॥ हे मवती हे मवृता
भरणावती मिव बहूशो भमानमित्यर्थः ॥ अथ वा तु मै वहि मवृते इति लोके
प्रादुर्बभूव तौ दुहितौ हे मवती नित्यमेव ईश्वरेण सर्वज्ञेन सह वर्तते इति
ज्ञानुसमर्थेति ह्युक्ता तामुपजगामे इत्तां होमां किलो वाचपप्रष्टु ॥ ब्रूहि किमेतद्
दर्शयित्वा तिरोभूतं यत्तमिति सा ब्रह्मेति होवाचा किल ब्रह्मणाः ईश्वरस्यैव विजये
ईश्वरेण जितोऽसुरा ॥ यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमा
नं प्राप्नुय ॥ एतदिति क्रिया विशेषणार्थं मिथ्याभिमानस्तु युष्माकं मयमस्माकं
मेवायं विजयोऽस्माकं मेवायं महिमेति तत्तस्मादुमा वाक्याद् एव विदां

के.प.भा

चकारब्रह्मेतींद्रोवधारणततोहैवेतिनस्वातंत्र्येणयस्मादग्निवाय्विंद्राएतेदेवा
ब्रह्मणाःसंवाददर्शनादिनासामिप्यमुपगतास्तस्मात्स्वेगुणैरतितरामिवशातिशु
णादिमहाभागैरन्यानूदेवान्अतितरामतिशयेनशोरतइवैतेदेवा इवशब्दोन
र्चकोवधारणाचोवायदग्निर्वायुरिंद्रस्तेहिदेवायस्मादेनद्रुहनेदिष्टमंतिव्रतमं
प्रियतमंपस्पृशुःस्पृष्टवंतोयचोत्तैर्ब्रह्मणाःसंवादादिप्रकारैस्तेहियस्माच्चरेतो
रेनद्रुहप्रथमाःप्रथमाःप्रधानाःसंतइत्येतदिदंचकारविदंचक्रुरित्येतद्रुहेति
यस्मादग्निवायूअर्षांइवाग्न्यादेवविदंचक्रतुरिंद्रेणसुमावाक्यास्रथमंश्रुतं
ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्देदंद्रोतितरामिवातिशो तइवान्यानूदेवान्सह्येननेदिष्टंय
स्पृशियस्मात्सह्येतत्प्रथमोविदंचकारब्रह्मेत्युक्ताथवाक्यंतस्यप्रवृत्तस्यब्रह्म
णाःएषादेकाउपमोपदेशोनिरुपमस्यब्रह्मणोयेनोपमानेनोपदेशःसोय
मादेशश्चलुच्यतेविंतश्चदेतत्प्रसिद्धंलोकेविद्युतोव्यधुतदिद्योतनंरुत

ताव

अयं च परस्मैपदः को सौ न्यमीमिष्यथा च ह्युन्यमीमिष निमेषं च तवत् स्वार्थेणि जुप मार्येवाका
रः च ह्युषो विषयं प्रतिप्रकाशति रो इव चेत्यर्थः ५

वादि स्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते आइसुपमार्थे विद्युतो वि
द्योतनमिवेत्यर्थः ॥ यथा स ह्युद्युतमिति श्रुत्यंतरे च दर्शनादिद्युदिव हिस ह्यदात्मा
नं दर्शयित्वातिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्योऽपवा विद्युतस्तेज इत्यप्याहार्थे व्युत्तविद्यो
तितवदा इव विद्युतस्तेजः स ह्युद्युतितवदि वेत्यभिप्रायः इति शब्द आदेशा प्रति
निर्देशो नार्थ इत्ययमादेश इच्छब्दः समुच्चयार्थः इत्यधिदेवतं देवता विषयं ब्रह्म
ण उपमानं दर्शनमथानंतरं अध्यात्मप्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते यदेत
दुच्छतीव च मन एतद्वृत्तदो वृत्त इव विषयीकरोतीव यथानेन मनसा एतद्वृत्तोप
स्मरतिसमीपतः स्मरति साधवोऽभीष्टां भूतां संकल्प्य मनसो ब्रह्म विषयो मन
उपाधि वृत्त्यादि मनः संकल्प्य स्मरति प्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म विषयीक्रियमाण
मिवातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो विद्युन्निमेषणावदाधिदेवतं इतं प्रका
शनं धर्मि अध्यात्मं च मनः प्रत्ययसमवालाभि व्यक्त धर्मस्येव आदेश एव
मादिश्यमानं हि ब्रह्म मंदबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मणाः आदेशोपदेशः ॥ नहि नित

के.प.भा

पाधिब्रूमेव ब्रह्ममं दबुद्धिभिराकृत्यितुं शक्यं विंचत इह किल तद्वनं नाम तस्य वनं
तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रसृगात्मभूतत्वाद् वननीयमस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म
तद्वनमिति यतस्तस्मात्तद्वनं इत्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितं यंचितनीयम
नेन नाम्नोपासीनस्य फलमाह। सयः काश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मे वंच्योक्तं गुणं वेदोपा
स्तेभिर्ह एनमुपासकं सर्वोपाभूतान्यभिसंवांछंति प्रार्थयंत एव। यथा ब्रह्मेव
मनुजैः शिष्यैः प्राचार्यमुवाचोपनिषद् हस्यं यच्चिं संभो भगवन् ब्रह्म हि द्रव्यं वसु
क्तवति शिष्यैः प्राचार्यैः उक्ताभिहिता ते तवोपनिषत्त्वा पुनः सेत्याह ब्राह्मी ब्रह्म
णः परमात्मन इयं तां परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव तदुपनिष
दमब्रूमे सुक्तामेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारय सुत्तरार्थं पर
मात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत उपनिषदं नो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य को
भिप्रायो यदि तावत् श्रुतस्यार्थस्य प्रश्नश्च तत्तलैः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तो
नर्थकः प्रश्नः स्यादथ सा वशेषोक्तोपनिषत्स्यात्तलस्तस्याः फलवंचनेनोप

संहारो न युक्तः त्रेत्यास्मा ल्लोकादमृता भवंतीति । तस्मादुपनिषच्छेषविषयोपि प्रश्नो नु
पपन्न एवा न वशो विस्तृता क्तस्तर्ह्यभिप्रायः प्रकृरि युच्यते । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेष
तथा तत्सहकारितं यो साधनांतरापेक्षाऽथ निरपेक्षैव सापेक्षा चेदपेक्षितविषया
मुपनिषदं ब्रह्म च निरपेक्षावधारय पि प्ललादवन्ना तः परमस्तीत्येवमभिप्रा
यः एतदुपपन्नं आचार्यस्यावधारणवचनमुक्तं तदुपनिषदिति ॥ ननु नाव
धारणमिदं यतो न्यद्वक्तव्यमाह तस्यैतपोदमदस्यादिसस्यं वक्तव्यमुच्यते प्रा
चार्येण न तत्कोपनिषच्छेषतथा तत्सहकारिसाधनांतराभिप्रायेण वा किं तु ब्र
ह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदंगैश्च सहपाठेन समीकरणेन तपःप्रभृ
तीनां नहि वेदानां शिक्षाश्रंगानां वसाक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं
वा ॥ सहपठितानामपि यथायोगं विभज्य विनियोगः स्यादिति चेदप्यासक्तवा
कानुमंत्रणमंत्राणां यथादेवतं विभागस्तथा तपोदमकर्मसंख्यानां ब्रह्मवि

के.प.भा

* शोषापेक्षा सहकारि साधन संबंधो वा युज्यते। सर्वविषयनिवृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च। ब्रह्मविद्यायाः
आशेषत्वं तत्सहकारि साधनत्वं वेति कल्प्यते वेदानां तदंगानां चार्थप्रकाशकत्वेन
कर्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यते। र्थसंबंधोपपत्तिसामर्थ्या
दितिवेनायुक्तेर्न ह्ययं विभागो घटां प्रांचति न हि सर्वत्रयाकारकफलभेदबुद्धि
तिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः। तत्फलस्य च निश्चये स्य मोक्षमिच्छा न सदा
कर्मसुते देवससाधनं युज्यते। बहिरुद्देश्यस्य तु प्रत्यक् परंपदं॥ तस्मात्कर्मणो
सहकारित्वं कर्मशोषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते॥ ततोऽसदेव सत्त्वा नुमंत्रणाव
श्चायोगविभाग इति तस्मात्प्रवधारणार्थं तैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते॥
एतावत्येवैवमुपनिषदुक्ताऽन्यनिरूपेणानृतत्वाय यमिन्द्रियमनसां समाधानं॥
दम उपशमः। कर्मणि होत्राद्येतैर्हि संस्तुतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपपत्तिर्दृ
* मां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यैतस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्नुयात् * २०
* भूतानि तपजा दीनि तपः कार्ये २ शोध॥ ॥ शा। ह्यमृदितकल्मषस्योत्पिब्र

सुण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च॥ यथेदं विरोचनप्रभृतीनां॥ तस्मादिहवासी
तेषु वा बहुषु जन्मोत्तरेषु तपः आदिभिः कृतसत्त्वमुद्देशान्मुस्यते यथा श्रुतं॥ य
स्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथागुरौ॥ तस्यैते कथिताः स्युः प्रकाशं ते महात्मन इति
मंत्रवर्णाहानमुस्यते पुंसोऽस्य सा पश्य कर्मणा इति स्मृतैरिति शब्द उपलक्षणा
प्रदर्शनाद्यर्थे वमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्तरे रूपकारकममानित्वमदं भित्तिमिया
द्युपदर्शितं भवति॥ प्रतिष्ठापादौ पादा विवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या
प्रवर्तते पश्चादपि पुरुषो वेदाश्च वारः सर्वाणि वांगानि द्विषादीनि षट्कर्मज्ञान
प्रकाशकत्वाद्देवानां तद्दक्षणाद्यत्वाद्वांगानां प्रतिष्ठात्वमथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पा
दरूपककल्प्यनार्थत्वाद्देवास्ति तत्राणि सर्वांगानि द्विरादिन्यस्मिन् रूपक्षेत्रा
दीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येत्यं॥ अंगिनिर्गृहीते गानि गृहीतान्येव
भवन्ति तदा यत्तत्त्वाद्वांगानां सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्य

के.प.ग

मिति अमायता कौटिल्यं वाऽनः कायानां तेषु हि आश्रयति विद्यायेऽमायाविनोना
 सुरप्रकृतिषु मायाविषु ॥ नयेषु जिह्ममनृतं न मायाचेति तस्मात्सत्यमायतनमि
 तिकल्प्यते ॥ तपजादिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं
 साधनातिशयत्वापनाद्यो ॥ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं चतुलयाद्यतं ॥ अश्वमेध
 सहस्रात्सत्यमेवं विद्विष्यते ॥ इति स्मृतेः यो वे एतां ब्रह्मविद्यां वेनेषि तमिस्यादि
 यद्यो तन्मेवं महाभाग्यां ब्रह्म हृदे वेभ्य ब्रह्मादिस्तु तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृतत्वं
 हि विदंत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमंतर्निगम्यते ॥ प हस्य पाप्मानमविद्याकाम
 कर्मलक्षणं संसारबीजं विधूयानंते ॥ पर्यंते स्वर्गलोके सुखात्मके ब्रह्मणीये तदनं
 त इति विशेषणान्न त्रिविष्टपे ॥ नंतद्राब्दे प्रोपचारिकोपि स्यादित्यत आह ज्येये इति
 ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वप्नात्मनि मुख्य एव प्रतितिष्ठति न पुनः संसारमाप
 श्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ इति श्रीगोविंदभगवत्सु ज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राज
 काचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः छंदोवेन पदभाष्यं समाप्तं ॥ ॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ २९